

Коли я пишу ці слова, черговий місяць триває жорстока війна, розв'язана Росією проти України. На жаль, з цієї причини книжка, яку ви тримаєте в руках, є надзвичайно актуальною. Для її написання мені довелося вздовж і впоперек об'їздити Росію, Україну, Білорусь та інші колишні советські республіки. Я розмовляв із неймовірними кухарями, наприклад, із Віктором Беляєвим, який був директором усіх кремлівських кухонь, але після приходу до влади Владіміра Путіна пережив гострий інфаркт і був змушений звільнитися. З кухарями воєн, які розв'язала Росія, з кухарками з Чорнобиля, а також із людьми, які пам'ятають організований і холоднокрівно проведений Сталіним Голодомор.

Сьогодні її написання було би неможливим: мене би не пустили ні до Росії, ні до Білорусі. А якби й пустили, то лише для того, аби заарештувати за речі, які ви в цій книжці прочитаете – вже у процесі роботи мені кілька разів довелося виправдовуватися перед поліцією і відбути допит у російських спецслужбах. Мені вдалося її закінчити лише тому, що нікому у країні Владіміра Путіна не спало на думку, що через кухню так добре можна показати механізми влади – його і його попередників.

Можна, я в цьому переконаний. Так само я переконаний, що нині кухарі обох протиборчих сторін спинаються на вершини свого фаху, аби заповнити шлунки, які довірили їхній опіці. Наприклад, 35-річна Наталя Бабеуш із Маріуполя з лагідною, теплою усмішкою. До війни вона працювала машиністкою котла високого тиску на комбінаті «Азовсталь». Коли почалася війна, а росіяни наблизилися до центру її міста, вона перейшла з чоловіком до комбінату – місця, де вони обоє працювали, місця, що, як і годилося

сталеливарним комбінатам, мало сотні підземних коридорів і криївок, де легко було сховатися. Бабеуші опинилися в одному з підземних бункерів, у якому знайшли сховок понад 40 осіб, включно з вісьмома дітьми. Наймолодшому було два роки.

Наталя швидко стала там кухаркою. Вона готувала для всіх сорока на примітивній плитці, у напівспаленій каструлі. Іншої вона не мала.

Наталя робила на «Азовсталі» те, що у природний спосіб починають робити інші кухарі – і в цій книжці, і в усьому світі. Вона підіймала дух. Вона залучала людей, які їй допомагали. Врешті – коли знайшла десь аркуші паперу й олівці, організувала художні конкурси для дітей. Вона допомагала людям пройти через пекло облоги. Коли наймолодші діти не могли запам'ятати її імені, вона наказала називати себе Тіткою Зупою. І так вони її й запам'ятали – Тітка Зупа з комбінату «Азовсталь».

Бабеушам вдалося евакуюватися лише за кільканадцять днів до того, як оборонці «Азовсталі» – за наказом президента України та очільника Генштабу – здалися в полон. Наталя з чоловіком провели під землею понад два місяці. Вони бачили тоді смерть багатьох своїх колег. Наталя донині плаче, коли розмовляє з журналістами. І дивується, коли хтось запитує її про рецепти. Ну бо які могли бути рецепти в підземному бункері на «Азовсталі»? Один, максимум два слоїки тушонки, залиті тридцятьма літрами води. Ось що вони мали з харчів в обложеному росіянами комбінаті, тож там усі були хронічно голодними. Воду для готування Наталя брала з промислових резервуарів. Щодня кожна секунда могла стати для них останньою.

Люди, яким вдалося звідти виборсатися, мали різні бажання, пов'язані з їжею. Комуś хотілося з'їсти піцу, а комуś іншому – суші. А ще хтось мріяв про соковитий стейк.

Першим, що з'їла Наталя Бабеуш, кухарка з «Азовсталі», коли вибралася звідти, був окраєць хліба з маслом. Так само, як героїні

розділу про Великий Голод, для яких донині немає нічого смачнішого за звичайний хліб.

Тож смаки людей, які пройшли крізь пекло, не змінюються. Не змінюється також політика Росії, країни, яка будує свою міць ножем, ополоником, виделкою і... голодом. У момент, коли я пишу ці слова, Владімір Путін намагається тиснути на світ, аби той надав йому свободу дій у війні з Україною, погрожуючи, що інакше він не випустить із портів українські кораблі з зерном. Якщо так станеться, багатьом країнам Африки та Близького Сходу загрожує голод. Росія цілком свідомо шантажує світ: або ви танцюватимете під нашу дудку, або люди знову вмиратимуть з голоду; цього разу не лише в Україні. Ця книжка пояснює, чому саме в Росії могла спасти на думку така сатанинська ідея.

Але є і світло надії. На щастя, з цієї книжки ви також дізнаєтеся, що перед росіянами після чергових «інтервенцій» Владімір Путін жодного разу не назвав війни з Україною війною; він постійно говорить про «братню інтервенцію» – з очей спадає пропагандистська полуда. Добрим прикладом є Мама Ніна – кухарка, про яку ви прочитаєте у розділі про війну в Афганістані. Лише на війні Мама Ніна зрозуміла, що політики її обманюють. Її розповідь – це історія про втрату ілюзій щодо влади. Те, що й вона, зрозуміли тоді мільйони мешканців країни советів.

Я переконаний, що так буде і цього разу. Владімір Путін вчинив велику помилку, напавши на Україну. Помилку, що може обернутися для нього втратою влади, а можливо, навіть і життя. У Росії диктаторів скидає вже давно не вулиця, а палацові кліки, в які залучають людей з обслуги – охоронців, кухарів, шоферів. Можливо, кухар, який додасть йому кілька крапель отрути до супу, борщу, капусняку (рос. *щи*) або юшки, вже у Кремлі.

Сподіваюся, я колись матиму нагоду запитати його, що це був за суп.

Вступ

Запахи бензину, фруктового вина й ледь перетравленої смаженої риби враз ударили у мої ніздрі. Бензином заносило від катера, який вийшов у море якусь годину тому, а вино та риба – вочевидь із вмісту шлунка, який виблював під моїм вікном п'яний сторож. Я лежав на ліжку. За дверима шуміло Чорне море, а я дивився, ще трохи непритомний, як поліція Абхазької республіки – самопроголошеної, визнаної лише Росією сироти після Советського Союзу – обшукує мою кімнату. На порозі ж стояв знервований адміністратор відпочинкового центру, де я знайшов прихисток на ніч, і повторював – чи то до мене, чи то до поліцейських:

– Ви не повинні тут бути. Не знаю, звідки ви взялися.

Він казав правду. Він не знав.

Тож я йому вдруге або й утретє пояснив, що приїхав пізньої ночі, мене запустив сюди п'яний сторож – той самий, що потім співав сороміцьких російських пісень, а ще пізніше наригав під моїм вікном – сказав, щоби я спав, а вранці, мовляв, добазаримось.

Поліція не знайшла при мені нічого підозрілого, а до адміністратора почало доходити, що він припустився помилки і нацькував функціонерів на безневинну людину. На щастя, поліцейські теж розслабилися. Пожартували, взяли в мене трохи російських рублів «на чай» і вшилися.

Я залишився сам з адміністратором. А йому ставало все ніяковіше. Він зробив у невеличкій турці каву – спочатку мені, а потім

собі; ми якийсь час пили її мовчки, а він міркував, варто мене задобрити чи заспокоїтися. Він вибрав перше і запропонував мені до кави чарку чачі – дуже міцного виноградного трунку (я відмовився, була сьома ранку). Тоді він зненацька запитав, чи я взагалі знаю, де ми.

– У Новому Афоні, в Абхазії, – відповів я, позіхаючи.

Але адміністратор рвучко покивав головою і сказав, що це правда, але не вся. І щоби я пішов за ним; тож ми допили свою каву і рушили, а він спочатку розв'язав ланцюг, що висів на якійсь брамі, а потім провів мене крізь таємний тунель, під вулицею і ще кількадесят метрів далі. Раптом несподівано ми опинилися в райському саду. Я не перебільшую. Навколо росли сосни, перемішані з пальмами; сік кокосів, що падали й розбивались об асфальт, стікав стежкою. Його злизувала з неї пара гарних вороних коней; а пара інших – гнідих – паслася трохи далі. Ми йшли тією стежкою, а між острівцями кущів пурхали кольорові пташки.

Ми проминули все це, а стежка почала п'ястися під гору.

По дорозі ми також проминули табличку «Власність Президента Абхазії – вхід заборонено». Біля неї стояло двійко агентів, покликаних стерегти ту територію, однак адміністратор махнув їм рукою, і вони нас пропустили. З-під наших ніг розбігалися гнило-зелені ящірки, а над головами верещали інші пташки. Врешті асфальт закінчився, а ми стояли біля зеленого будинку, на узбіччі гори. Картина була приголомшлива: пальми, ліс і бірюзово-блакитне море, що маячило внизу.

– Це цілком секретне місце. Колишня літня дача Сталіна, – мовив адміністратор. – Він щороку приїздив сюди у відпустку наприкінці життя. Будинок, у якому ти ночував, збудували пізніше, але він теж належить до його володінь.

Отоді все вклалося мені в голову. Це місце десятиліттями було доступним для обраних. Сталін помер, Советський Союз зазнав краху, але ніхто не скасував наказ, аби тримати його якнайдалі

Краєвид із вікна літньої Сталінської дачі

від сторонніх очей. Вони, мабуть, нелегально здавали будиночки туристам і, можливо, навіть здавали віллу Сталіна? Хто там їх знає – в неіснуючих країнах усе можливо. Одна річ – туристи з Росії, яких тут повно, і зовсім інша – прибульці з Польщі. Саме тому мій адміністратор запанікував і викликав поліцію.

Я одразу заходився метикувати, чи можна оглянути дачу зсередини. А адміністратор, здавалося, прочитав мої думки:

– Я не маю ключа, – він розвів руками. – Але його має мій колега. Якщо хочеш, я попрошу, щоби він нас увечері впустив.

Тож я провів день, відвідуючи пам'ятки Нового Афона, а потім повернувся. Адміністратор уже чекав, разом із ним – кілька інших чоловіків. Одного звали Асланом, і саме він мав ключі; високий, веснянкуватий і ще в Советському Союзі записував розмови з людьми, які працювали на дачі Сталіна. Він впустив нас

ласував останній цар Ніколай II. Ви дізнаєтеся, чому Брежнев ненавидів кав'яр.

Ви також прочитаєте про кухню людей, які не мають що їсти: про Україну, якій Сталін намагався зламати хребет голодом. І про блокаду Ленінграда.

Але передусім ви побачите, як їжа може служити пропаганді. У такій країні, як Советський Союз, їй служила кожна котлета, по-смажена й подана в кожній їдальні та ресторані від Калінінграда до Полярного кола і від Кишинєва до Владівостока. І те, що їв перший секретар комуністичної партії, і те, що їв пересічний громадянин, було політичним. Росія ж є гідною спадкоємицею СРСР, тому досі годує людей пропагандою — так, як робила це колись.

Невипадково там править Владімір Путін, онук кухаря Спірідона Путіна. Про них обох ви теж прочитаєте в цій книжці.

Дачу Сталіна в Новому Афоні нині начебто можна відвідувати легально — треба лише купити квиток за кільканадцять рублів. Але, як повідомили мені знайомі, які побували там через кілька років після мене, вхід до кухні Сталіна досі заборонений, а двері — зачинені наглухо. Ця книжка — історії кухарів, розбиті на вісімнадцять тарілок, — трохи їх прочиняє.

Тарілка I

Іван Харітонов —
кухар останнього царя

Вона вбрана в акуратно попросоване плаття-костюм, а волосся пофарбоване у блонд. Запрошує мене до квартири, бо їй болять ноги і воліє не виходити, але перші дві години тримає мене на відстані: ми сидимо у вітальні, за їжу в нас геть висушене печиво, а за питво — чайок із самовара.

Александра Ігорєвна Залівська все життя працювала у виші, і для того, аби зблизитися з людиною, годиться виробити на її тему думку. А це вимагає часу. Тож вона дві години розповідає мені про прадіда Фьодора Залівського, який працював на кухні останнього царя, Ніколая II; прадіда, якого вона не пам'ятає, але після якого в родині залишився пам'ятний кухоль зі світлиною царя та його дружини. І промовляє до мене так, немовби читає вголос книжку: завжди «Його Високість Ніколай II», ніколи просто «цар»; або ж «свята царська родина», якщо говорить про всіх — Ніколая, його дружину і п'ятьох дітей. І дивиться, як я відреагую. Бо поляк для росіянина — завжди трохи загадка: ніби й схожий, однак ті самі речі ми називаємо та розуміємо зовсім по-іншому. Вона знає, що я хочу з нею розмовляти про знайомого їй дідуся — останнього